

Jan Misiuna

David Harvey i *Siedemnaście sprzeczności kapitalizmu*

Od wybuchu w USA kryzysu finansowego i ekonomicznego w 2007 r. zauważalny jest wzrost liczby publikacji poświęconych analizie obecnej fazy kapitalizmu, jej cech charakterystycznych, a także poszukiwaniu nowych rozwiązań systemowych. Chociaż od początku kryzysu mijają kolejne lata, liczba prac na ten temat, ukazujących się każdego roku, nie maleje, co podkreśla nie tylko głębię kryzysu, którym świat został dotknięty, ale również temperaturę i intensywność debaty intelektualnej przez niego sprowokowanej. Czas upływający od początku kryzysu zdaje się tylko sprzyjać powstawaniu kolejnych książek i artykułów, daje on bowiem perspektywę dla głębszego i bardziej systematycznego namysłu. Nic dziwnego więc, że i w 2014 r. pojawiły się wartościowe tytuły, które już teraz można określić jako wywierające istotny wpływ na rozumienie kryzysu. Jedną z takich pozycji jest książka Davida Harveya pt. *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism* (Siedemnaście sprzeczności i upadek kapitalizmu), opublikowana wiosną 2014 r. równocześnie w Stanach Zjednoczonych, nakładem prestiżowego wydawnictwa Oxford University Press¹, oraz w Wielkiej Brytanii, gdzie wydawcą jest niezależne, ale renomowane – m.in. stale współpracujące w działalności publikacyjnej z „The Economist”² – wydawnictwo Profile Books³. Praca Davida Harveya była recenzowana zarówno w czasopismach

¹ D. Harvey, *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Oxford University Press, New York 2014.

² W tym miejscu warto odpowiedzieć na nasuwające się pytanie o sposób mierzenia tego, czy książka wywołała debatę i tym samym można określić ją jako wpływową, gdy wskaźniki cytowań, którymi zwykle w takich sytuacjach się posługujemy, nie są jeszcze dostępne. Na potrzeby tej recenzji, jako miarę wpływu posłużyć się liczbą sprzedanych egzemplarzy – miejscem na liście bestsellerów – oraz częstotliwością recenzowania. I tak, książka D. Harveya na liście bestsellerów księgarni Amazon zajmuje 10. miejsce w kategorii makroekonomia i 25. w kategorii polityka gospodarcza, patrz: Amazon Best Sellers: Best Sellers in Macroeconomics, http://www.amazon.com/gp/bestsellers/books/2596/ref=pd_zg_hrsr_b_1_4_last (25.02.2015), Amazon Best Sellers, Best Sellers in Economic Policy, http://www.amazon.com/gp/bestsellers/books/5571278011/ref=pd_zg_hrsr_b_2_5_last#2, dostęp 25.02.2015.

³ D. Harvey, *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Profile Books, London 2014.

naukowych⁴, jak i prasie codziennej, w tym w m.in. w „Financial Times”⁵, „Times Higher Education”⁶, „South China Morning Post”⁷, a nawet w „Morning Star”⁸ – dawnym organie Komunistycznej Partii Wielkiej Brytanii, nie wspominając o licznych portalach i periodykach, ukazujących się wyłącznie w Internecie⁹.

Seventeen Contradictions and the End of Capitalism to książka napisana przez doświadczonego badacza, o dużym dorobku i renomie międzynarodowej, który do studiów nad naturą kapitalizmu doszedł, zaczynając od badań geograficznych. Harvey jest absolwentem Uniwersytetu w Cambridge (St. Johns College), gdzie studiował geografię, a następnie w 1962 r. obronił dysertację doktorską poświęconą transformacji terenów wiejskich w hrabstwie Kent w XIX w. (*Aspects of agricultural and rural change in Kent, 1800–1900*). Mimo związków naukowych – pracował na uniwersytetach w Bristolu i Oxfordzie – oraz osobistych z Anglią, z której pochodzi, D. Harvey większą część swojej kariery naukowej spędził na Wschodnim Wybrzeżu Stanów Zjednoczonych – przez 28 lat pracował na The Johns Hopkins University w Baltimore, a od 2001 r. jest profesorem w Graduate Center, City University of New York (CUNY). W 1998 r. został wybrany członkiem korespondentem The British Academy, a w 2007 r. członkiem American Academy of Arts and Sciences. Jest doktorem honoris causa uniwersytetów m.in. w Buenos Aires (1997), Roskilde (1997), Uppsali (2000) i Lund (2008), a także laureatem licznych nagród (w tym Patron’s Medal Królewskiego Towarzystwa Geograficznego). Dorobek Harveya jest znaczny, nie tylko ze względu na wagę intelektualną, ale również ze względu na obfitość – obejmuje 25 publikacji książkowych i liczne

⁴ Patrz np. R. Johnston, *David Harvey (2014), Seventeen Contradiction and the End of Capitalism*, London: Profile Books, £14.99. pp. 336, hbk, „Journal of Social Policy” 2014, vol. 43, no. 4, s. 850–852.

⁵ M. Sandbu, *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism; Utopia or Bust*, „Financial Times”, 2.05.2014, <http://www.ft.com/cms/s/2/eec08048-d117-11e3-9f90-00144feabdc0.html#axzz3PVjz7O8M>, dostęp 25.02.2015.

⁶ Ch. Knight, *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, by David Harvey, „Times Higher Education”, 22.05.2014, <http://www.timeshighereducation.co.uk/books/seventeen-contradictions-and-the-end-of-capitalism-by-david-harvey/2013385.article>, dostęp 25.02.2015.

⁷ D. Wilson, *Book Review: Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, by David Harvey, „South China Morning Post”, 13.04.2014, <http://www.scmp.com/lifestyle/books/article/1476056/book-review-seventeen-contradictions-and-end-capitalism-david-harvey>, dostęp 25.02.2015.

⁸ *Book Review: 17 Contradictions and the End of Capitalism by David Harvey*, „Morning Star”, 30.07.2014, <http://www.morningstaronline.co.uk/a-840d-Book-review-17-Contradictions-and-the-End-of-Capitalism-by-David-Harvey#.VO21FY4fSKJ>, dostęp 25.02.2015.

⁹ Patrz np. N. Rogers, *Review of ‘Seventeen Contradictions and the End of Capitalism’ by David Harvey*, „The Project”, 12.01.2015, <http://www.socialistproject.org/issues/january-2015/review-of-seventeen-contradictions-and-the-end-of-capitalism-by-david-harvey/>, dostęp 25.02.2015; V. Arya, *David Harvey, Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Oxford University Press, New York, 2014, „Marx&Philosophy Review of Books”, 19.06.2014, <http://marxandphilosophy.org.uk/reviewofbooks/reviews/2014/1061>, dostęp 25.02.2015; S. Holgersen, *David Harvey, 2014 Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, „Society&Space”, <http://societyandspace.com/reviews/reviews-archive/harvey/>, dostęp 25.02.2015.

artykuły¹⁰. Osiągnięcia w pracy badawczej, nawet niewątpliwe, rzadko stanowią podstawę do zdobycia rozpoznawalności poza środowiskiem naukowym. Nie inaczej jest w wypadku D. Harveya, który szerszą popularność zdobył, intensywnie uczestnicząc w debacie publicznej – bywa wręcz nazywany aktywistą. D. Harvey jest również jednym z najważniejszych współczesnych popularyzatorów dorobku Karola Marksa¹¹.

Definiując cel swojej najnowszej książki, Harvey stwierdził, że chce „spróbować wejrzeć poza fetysze i zidentyfikować sprzeczne siły, które otaczają gospodarczy silnik napędzający kapitalizm”, co związane jest z jego mocnym przekonaniem, że „większość dostępnych opisów tego, co się obecnie dzieje w istotny sposób wprowadza w błąd, ponieważ replikuje fetysze i nie robi nic, by rozwiązać mgłę niezrozumienia”. Ostatecznie *Seventeen Contradictions and the Fall of Capitalism* ma pokazać, dlaczego „ekonomiczny silnik kapitalizmu działa w taki sposób, w jaki działa i dlaczego może się zacinąć i przytykać, a czasem sprawiać wrażenie, że znajduje się na skraju rozpadu”, a także „dlaczego ten ekonomiczny silnik powinien być zastąpiony i co powinno go zastąpić”.

Jednak sprzeczności, o których mowa jest w tytule, dotyczą przede wszystkim kapitału, a nie kapitalizmu. Harvey bardzo wyraźnie podkreśla to już we wprowadzeniu, przy okazji definiując kapitalizm, jako „dowolną formację społeczną, w której procesy przepływu i akumulacji kapitału mają charakter hegemoniczny i dominujący w zapewnieniu i kształtowaniu materialnych, społecznych i intelektualnych podstaw życia społecznego”. Przy czym kapitalizm – jak i kapitał – przepełniony jest licznymi sprzecznościami, z których nie wszystkie mają związek z akumulacją kapitału oraz nie wszystkie mają charakter negatywny, jako że część z nich może być impulsem do pozytywnej zmiany. Również nie wszystko, co dzieje się w kapitalizmie, spowodowane jest przez sprzeczności kapitału. Jak należy zatem rozumieć sprzeczność w kontekście kapitału i kapitalizmu? Ze sprzecznością mamy do czynienia wtedy, gdy „dwie wyraźnie przeciwne sobie siły są jednocześnie obecne w jakiejś sytuacji, podmiocie, procesie lub wydarzeniu”. Co więcej, sprzeczności są bardzo trudne, by

¹⁰ Spośród 25 książek autorstwa D. Harveya, polszczyźnie przyswojone zostały tylko dwie, przy czym obie zostały wydane przez małe wydawnictwa, w związku z czym ich dystrybucja miała ograniczony charakter: D. Harvey, *Neoliberalizm: historia katastrofy*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2008; D. Harvey, *Bunt miast: prawo do miasta i miejska rewolucja*, Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana, Warszawa 2012. Z krótszych tekstów na polski przetłumaczone zostały D. Harvey, *Analiza Rzeczy-Pospolitej*, „Praktyka Teoretyczna” 2011, nr 4, s. 113–126; D. Harvey, *Stosunki klasowe, sprawiedliwość społeczna i polityka różnicy*, „Praktyka Teoretyczna” 2012, nr 5, s. 199–232.

¹¹ Nagrania wykładów D. Harveya o *Kapitale* K. Marksa dostępne są w Internecie w serwisie YouTube oraz na jego stronie internetowej, patrz D. Harvey, *Reading Marx's Capital with David Harvey*, <http://davidharvey.org/reading-capital/>, dostęp 25.02.2015, a także w klasycznej formie drukowanej D. Harvey, *A Companion to Marx's Capital*, Verso, London–New York 2010; D. Harvey, *A Companion to Marx's Capital Volume 2*, London–New York 2013.

nie powiedzieć niemożliwe, do zlikwidowania, dlatego też często są po prostu przesuwane z jednego miejsca w inne. Przykładem takiej sprzeczności jest wykorzystanie ziemi w Wielkiej Brytanii w XVIII w., która była potrzebna do produkcji zarówno paliwa (węgla drzewnego), jak i pożywienia, a jednocześnie wykorzystywanie jej do tych dwóch celów było niemożliwe. Tym samym doszło do kryzysu zagrażającego rozwojowi kapitalizmu na Wyspach Brytyjskich, ale w ostatecznym rozrachunku sprzeczność kapitału stała się na drodze kreatywnego zniszczenia źródłem innowacji, która podniosła dobrobyt ludzkości. Wyjściem z kryzysu – rozwiązaniem sprzeczności – stało się wykorzystanie paliw kopalnych, które z kolei kilkaset lat później stały się źródłem kolejnej sprzeczności (i kolejnego kryzysu), tym razem między uzależnieniem gospodarki światowej od paliw kopalnych i globalnym ociepleniem.

Autor wyróżnia trzy kategorie sprzeczności i stosownie dzieli książkę na trzy części. Część pierwsza poświęcona jest siedmiu następującym „fundamentalnym sprzecznościom”: wartości użytkowej i wartości wymiany, społecznej wartości pracy i jej reprezentacji w formie pieniądza, własności prywatnej i państwu kapitalistycznemu, prywatnym zyskom i dobru wspólnemu, kapitałowi i pracy, kapitałowi rozumianemu jako proces czy jako rzecz, wzajemnie sprzecznej jedności produkcji i realizacji. D. Harvey nazywa te sprzeczności fundamentalnymi, ponieważ „kapitał po prostu nie byłby w stanie bez nich funkcjonować”, a co więcej są one ze sobą powiązane w taki sposób, że „nie jest możliwe doprowadzenie do istotnej zmiany, nie mówiąc już o zniesieniu którejkolwiek z nich bez wprowadzenia poważnych zmian lub zniesienia pozostałych”. Wzajemne powiązanie tych sprzeczności powoduje, że każda próba zniesienia lub zmiany jednego z elementów dotychczasowego porządku rzeczy – innymi słowy każda próba wymiany lub przerobienia silnika, który napędza gospodarkę – spowodowałaby opór w pozostałych częściach, co wpływa na trwałość całego systemu. Te bliskie więzi mają jednak i negatywną stronę z perspektywy systemowej: wzajemne relacje w czasie kryzysu mogą przybierać charakter toksyczny, tj. nasilenie jednej ze sprzeczności może przenosić się na inne, co w perspektywie może doprowadzić do pogłębienia kryzysu, który z kolei – i tu pojawia się odrobina optymizmu – stworzy okazje do podejmowania działań antysystemowych.

David Harvey poświęcił drugą część *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism* kolejnym siedmiu sprzecznościom, które nazwał „przemieszczającymi się sprzecznościami”. Obejmują one: technologię, pracę i zbywalność (*disposability*) człowieka, podział pracy, monopol i konkurencję: centralizację i decentralizację, rozwój nierównomierny geograficznie i wytwarzanie przestrzeni, dysproporcje między zarobkami a bogactwem, reprodukcję społeczną oraz wolność i dominację. Nie istnieje jeden kierunek czy tempo ewolucji przemieszczających się sprzeczności – co jest dość oczywiste, biorąc pod uwagę, jak bardzo różnych obszarów rzeczywistości

dotyczą – jednak to one odpowiadają za znaczną część energii stojącej za historyczną i geograficzną transformacją kapitału. Czasami zmiany, zawarte w tych sprzecznościach, mają charakter progresywny, czasami – jak w wypadku rozwoju technologii – kumulują się, jednak równie często kierunek zmian jest chaotyczny i przypadkowy, nieutrzymujący raz obranego kursu. Znaczenie tych siedmiu sprzeczności jest o tyle duże, że ich wzajemny układ odpowiada w istotnym stopniu za to, w którą stronę i w jaki sposób ewoluuje kapitał i kapitalizm. Przemieszczające się sprzeczności zawierają w sobie wiele wariantów projektów politycznych, z których część jest odpowiedzią kapitału na sprzeczności w nim zawarte i w związku z tym „są przede wszystkim nakierowane na ułatwienie reprodukcji kapitału w warunkach ciągłego ryzyka i niepewności, a także pełnowymiarowego kryzysu”.

Trzecią grupę omawianych przez siebie sprzeczności D. Harvey nazwał „niebezpiecznymi sprzecznościami” i zaliczył do nich nieskończony rozwój wykładniczy (złożony), stosunek kapitału do przyrody oraz powszechną alienację. Niebezpieczeństwo związane z tymi sprzecznościami polega na tym, że kapitał w obecnej formie „prawdopodobnie może kontynuować funkcjonowanie w nieskończoność, jednak w sposób, który doprowadzi do stopniowej degradacji środowiska i masowego zubożenia, gwałtownie zwiększając nierówności między klasami społecznymi, a także powodując dehumanizację większości ludzkości, która będzie trzymana w ryzach przez coraz bardziej represyjne oraz autokratyczne wyparcie potencjału rozwoju pojedynczego człowieka (...) w imię nieustającego powiększania bogactwa i zaspokajania wąskich klasowych interesów ekonomicznych”. Przy czym wybór tych konkretnych sprzeczności jako niebezpiecznych, a nawet określenie jednej z nich jako potencjalnie „śmiertelnie niebezpiecznej”, wynika z bieżących uwarunkowań – sprzeczności, które stanowią potencjalnie największe zagrożenie dla kapitału i ludzkości, zmieniały się i będą się zmieniać w czasie.

David Harvey nie tylko opisuje rzeczywistość, ale również wyciąga z niej wnioski i przedkłada w swojej pracy propozycje zmian – „skromne i rozsądne” – które należałoby wprowadzić po to, by kapitał (i w związku z tym świat) zaczął zmierzać w dobrym kierunku. Propozycji zmian jest siedemnaście i ściśle wynikają ze sprzeczności kapitalizmu, których opis stanowi cel książki. Po pierwsze, zapewnienie dóbr takich jak mieszkania, wykształcenie, żywność powinno być zorganizowane w sposób, który nie jest nastawiony na zysk. Po drugie, środki wymiany powinny być tak zorganizowane, by dobra i usługi mogły być zapewnione przy jednoczesnym ograniczeniu lub uniemożliwieniu jednostkom akumulacji pieniędzy jako środka władzy społecznej. Po trzecie, kombinację prywatnej własności i władzy państwa powinna zastąpić kombinacja praw wspólnych i władzy zgromadzeń lub związków. Po czwarte, uznanie przejęcia władzy społecznej przez jednostkę za patologiczną dewiację i jej uniemożliwienie.

Po piąte, zniesienie opozycji kapitału i pracy, które mają zostać zastąpione przez związki producentów dążące, we współpracy z innymi związkami, do zaspokojenia wspólnych potrzeb społecznych. Po szóste, należy dążyć do zwolnienia tempa życia codziennego, by jak najwięcej czasu można było poświęcić zajęciom niebędącym pracą zarobkową. Po siódme, ludność zrzeszona w związki powinna wspólnie oceniać, jakie są jej potrzeby i na tej podstawie podejmować decyzje o tym, co produkować. Po ósme, należy wykorzystać nowe technologie oraz możliwości organizacyjne do zmniejszenia obciążenia wszelkimi rodzajami pracy społecznej, eliminowania wszelkich niekoniecznych rozróżnień w technicznych podziałach pracy oraz uwolnienia czasu na niezarobkowe działania jednostkowe i zbiorowe, a także do zmniejszenia obciążenia środowiska naturalnego kosztem działań człowieka. Po dziewiąte, technologia (robotyzacja, automatyzacja i sztuczna inteligencja) mają pomóc w ograniczeniu technicznych podziałów pracy, a te które pozostają niezbędne powinny zostać oddzielone od społecznych podziałów pracy. Wszelkie funkcje kierownicze powinny być sprawowane kadencyjnie – celem jest uwolnienie ludzkości od rządów ekspertów. Po dziesiąte, władza monopolistyczna i scentralizowana nad środkami produkcji powinna zostać powierzona zrzeszeniom, które w sposób zdecentralizowany miałyby ze sobą konkurować w celu zwiększenia innowacyjności we wszelkich aspektach życia społecznego, kulturalnego, a także w technologii. Po jedenaste, należy zagwarantować swobodny i nieograniczony przepływ jednostek między społecznościami. Przedstawiciele zrzeszeń powinni się regularnie spotykać w celu dokonywania ewaluacji, planowania i podejmowania wspólnych działań w odpowiedzi na wspólne problemy. Po dwunaste, należy doprowadzić do zniesienia wszelkich nierówności w dostępie do dóbr materialnych, zgodnie z zasadą „od każdego według możliwości, każdemu zgodnie z potrzebami”. Po trzynaste, należy dążyć do takiego przekształcenia pracy, by te wykonywane w i wokół domu, a także dla społeczności, były podstawowymi formami niewyalienowanej i niezmonetyzowanej pracy społecznej. Po czternaste, każdy powinien mieć równy dostęp do edukacji, opieki zdrowotnej, mieszkania, zabezpieczony dostęp do żywności i transportu, aby zapewnić materialne podstawy wolności zaspokojenia potrzeb, działania i przemieszczania się. Po piętnaste, celem gospodarki i społeczeństwa powinien stać się rozwój indywidualnych i zbiorowych możliwości ludzkości, a nie nieustający szaleńczy pęd za wzrostem gospodarczym. Po szesnaste, wszelkie działania zmierzające do zaspokojenia potrzeb człowieka powinny być podejmowane w taki sposób, by w minimalnym stopniu być uciążliwymi dla środowiska naturalnego. Po siedemnaste, wszystkie te działania mają w ostatecznym rozrachunku doprowadzić do wyłonienia się świata, w którym „każdy jest uważany za zasługującego w tym samym stopniu na godność i szacunek, nawet jeżeli konflikt o to, co jest dobrym życiem będzie trwał”.

Książka D. Harveya jest bardzo ciekawą propozycją teoretyczną. Jej podstawowa wartość – jak w wypadku większości podobnych opracowań – leży w opisie rzeczywistości i ujęciu tego, co Autor uznał za najważniejsze problemy współczesności. Bardzo cenna jest również krytyka dominującego kierunku rozwoju cywilizacyjnego, narzuconego ludzkości wraz z przyjęciem ideologii neoliberalnej, jako podstawowego sposobu wyjaśniania relacji międzyludzkich na wszystkich płaszczyznach – ekonomicznej, społecznej, a nawet jednostkowej – a tym samym również, jako wzorca dla projektowania dalszego rozwoju społeczeństw i państw. *Seventeen Contradictions and the Fall of Capitalism* to praca ciekawa także jako próba przeniesienia i dostosowania dorobku Marksa i myśli marksowskiej do warunków panujących w XXI wieku.

Ogólna pozytywna ocena pracy Davida Harveya nie powinna przysłonić jej trzech najważniejszych wad. Po pierwsze, *Seventeen Contradictions and the Fall of Capitalism* to książka w pewnym stopniu wtórna wobec wcześniejszego dorobku Autora. Wydaje się, że należy ją raczej traktować jako syntezę lat pracy niż zupełnie nową propozycję. To rozróżnienie powinno być w pracy podkreślane, jeżeli nie z powodu swoistej uczciwości względem czytelników zaznajomionych z dorobkiem D. Harveya, to po to, aby zbić argument nadmiernej powtarzalności i braku innowacyjności – o której zresztą w książce Autor wiele mówi – jaki może być przeciwko niemu wytaczany. Druga najważniejsza wada *Seventeen Contradictions and the Fall of Capitalism* to jej nadmierna objętość i stopień komplikacji wywodu. Zarzut nadmiernej długości tekstu ma o tyle znaczenie, że współczesny czytelnik, bombardowany dużą liczbą komunikatów, coraz częściej, również nieświadomie, zaczyna stosować w podejściu do lektur zasadę „TL; DR” – „Too Long; Didn’t Read” (za długie, nie przeczytałem). Autor wielokrotnie podkreślał konieczność przejścia od opisu rzeczywistości do jej zmieniania, jednak jego książka nie zmotywuje do działania ani nie zainspiruje wielu twórców polityki i praktyków, a także potencjalnych aktywistów, ponieważ większa część z tych, którzy w ogóle rozpoczną lekturę, nie przeczyta książki do końca. Jej odbiór może również być ograniczony ze względu na specyfikę języka, jakim praca jest napisana. O ile wyrobiony czytelnik, szczególnie, jeżeli jest obyty z trudnymi tekstami teoretycznymi i filozoficznymi – jak wielu recenzentów *Seventeen Contradictions and the Fall of Capitalism* – znajduje język, jakim napisana jest ta praca wyjątkowo łatwym, to dla odbiorcy początkującego i mniej wprawnego, ale jednocześnie takiego, który najwięcej mógłby zyskać na lekturze, język pracy jest, przeciwnie, mało przejrzysty, zawiły i często niezrozumiały¹². Pewnego rodzaju uproszczenia języka

¹² D. Harvey podjął próbę przygotowania artykułu będącego popularną, bardzo znacznie skróconą wersją, książki, jednak nie wydaje się, by próba ta była bardzo udana, patrz. D. Harvey, *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism. Prospects for a Happy but Contested Future: the Promise of Revolutionary*

i skrócenie tekstu, nawet kosztem opuszczenia niektórych interesujących wątków, byłyby wskazane. Po trzecie wreszcie, w podsumowaniu pracy Autor zawarł liczne postulaty odnośnie do tego, jak powinien prezentować się świat – stosunki społeczne i ekonomiczne – może nie idealny, ale zdecydowanie lepszy od tego, z którym mamy do czynienia obecnie. Jednak, by postulaty te miały większą wartość praktyczną – by filozof mógł wreszcie zmienić świat – należałoby zawrzeć w pracy jakieś propozycje rozwiązań praktycznych, które wprowadzone w życie, przybliżyłyby ludzkość do wyznaczonego celu.

Humanism, “The White Review” 2014, no. 10, <http://www.thewhitereview.org/features/seventeen-contradictions-and-the-end-of-capitalism/>, dostęp 25.02.2015.